

Do jaké míry je možné číst Maxe Webera novokantovskými očima?

MILOŠ HAVELKA*

Ústav teorie a historie vědy ČSAV, Praha

To what extent is possible to read Max Weber with neokantian eyes?

Abstract: The question proposed by this paper has various interpretations: 1) as a question about the origin of Max Weber's work and his inclusion into the history of ideas; 2) further as a question dealing with the specific contribution of Weber's whole conception and his methodologically innovative power compared to neokantianism; and 3) leastly as a search to find out the structural principle of Weber's Work and its interpretative key. The neokantianism discourse of the theory of science is here conceived only as a foil enabling to exhibit distinctions and differences to Weber. Using some material from the period of Ernst Troeltsch's work, the methodological discussion in German historiography ("Lamprechtsstreit") and political economy (I. and II. "Methodenstreit"), the topic intends to reveal, that there are some differences between Weber's own research work and his theory of social cognition. Weber's "neokantianism" has a "additional" character in that it only allowed ex post to formulated in a logically elaborated language according to the theory of science of the period in question. With his own specific discourse, Weber answered some quite novel problems with which he was confronted in his empirical research. Weber's most important methodological performance distinguishes him as the emancipator of the theory of sociology, and respectively, of historiography from their dependency on philosophy and their "opening" to modern pragmatism and pluralism.

Sociologický časopis, 1992, Vol. 28 (No. 6: 743-756)

Jestliže se dospělo k nejzákladnějším
poměrům, pak končí záležitosti filozofie a
začíná zkušenost.

Immanuel Kant

Otázka, kterou jsem poněkud provokativně zvolil jako název svého příspěvku, totiž otázka, do jaké míry je možné interpretovat Weberovo dílo s ohledem na jeho novokantovský původ, respektive s ohledem na jeho "novokantovskou systematiku", je možné chápat různým, v zásadě trojím způsobem. Avšak dříve, než se tyto různé způsoby pokusím podrobněji charakterizovat, chtěl bych zdůraznit, že se mi zde nejedná o pouhou weberovskou filologii, v níž existuje nebezpečí, že skončí túrováním naprázdno běžícího motoru výkladu, anebo u tak

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Miloš Havelka, CSc., Ústav teorie a historie vědy ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1.

Jedná se o rozšířený text referátu, který autor přednesl na sympoziu o přítomnosti a budoucnosti novokantovské filozofie a teorie vědy, pořádaném univerzitou v Trevíru za podpory Thysenovy nadace na podzim roku 1991.

subtilních diferencí, že nakonec většinou zůstanou prakticky nepoužitelné. Zdá se mi totiž naopak, že výklad některých základních Weberových problémů na folii novokantovské metodologizace a noetizace filozofie může být užitečný nejen jako úvod do základních principů jeho koncepce, ale i pro jejich případnou aktualizaci.

Aby to ovšem bylo možné a hlavně srozumitelné, je samozřejmě třeba předeslat stručnou charakteristiku takového novokantovského směru, do jehož stínu bývá Weber stavěn a jehož ozvěny nebo i přímé vlivy se u něho často zdůrazňují.

Jedná se o tzv. bádenské novokantovství, někdy také nazývané jihozápadoněmecké, které mělo ve svých vůdčích představitelích Wilhelmu Windelbandovi a Heinrichu Rickertovi, obsazený filozofické stolice ve Strassburgu a Heidelbergu.

Z hluboké krize filozofie, následující po rozpadu Hegelova spekulativního systému absolutního idealismu, se také bádenské novokantovství - podobně jako i jiné novokantovské směry - při obnově filozofie a při vymezování a definování jejich úkolů snažilo položit důraz na obnovení Kantovy "kritické cesty", na aktualizaci jeho tázání po podmínkách a předpokladech platnosti a nutnosti našich poznatků. Od ostatních škol se však bádenské novokantovství odlišilo svým důrazem na teorii hodnot a na problematiku poznání kultury a dějin, na "logiku" a metodologii tohoto poznání. Proslavila se svou formulací tzv. "dichotomie věd", totiž metodologickým odlišením generalizujících, pravidelnosti hledajících a zákony formulujících "nomotetických" přírodověd, a individualizujících, většinou "jen" na porozumění jedinečnosti událostí orientovaných "idiografických" (tj. popisujících jedinečné) věd o kultuře.

V souvislosti s Weberovými teoreticko-metodologickými úvahami bývají zmiňovány zejména dvě studie Heinricha Rickerta, menší, původně Rickertova habilitace "Der Gegenstand der Erkenntnis" (Předmět poznání, 1892), jejíž druhé, doplněné a rozšířené vydání z roku 1904 bylo důležité tím, že se v něm Rickert pokusil o založení teorie poznání jako "jediné vědecké filozofie" mimo půdu psychologie a metafyziky. Zde byla také vypracována Rickertova "teorie imanence", tj. teorie o existenci "jiného světa", skutečnosti imanentního. Tento svět pro Rickerta spočívá v hodnotách, které "neexistují" v nějakém jednoduchém slova smyslu, ale zato jsou absolutně platné. A právě v nich spočívá předmět poznání. Už zde je možné předeslat, že to byl právě Rickertův nárok na absolutní platnost hodnot, ve kterém se s ním Weber zcela rozešel, a sice ve jménu hodnotového relativismu Wilhelma Diltheye a zejména Friedricha Nietzscheho a jeho pojetí "kladení hodnot" (Wertsetzung) jako poznávacího perspektivismu, předpokládajícího zaměnitelnost, proměnlivost a procesualnost všech hodnot.

Důležitější však byla jiná Rickertova práce, totiž "Die Grenzen der Naturwissenschaftlichen Begriffsbildung" (Meze přírodovědní pojmotvorby, 1896), opatřená podtitulem "Logické rozčlenění historických věd". Jejím cílem bylo objasnění metodologických a teoreticko-poznávacích základů historiografie jako vědy v protikladu k vědám přírodním (jak se o tom shora hovořilo, i když v poněkud jiné terminologii), přičemž jako zakládající nebyly viděny rozdíly

v materiálu, ale právě v přístupu k němu. Tzv. "vědy o kultuře" zde byly v konstituci svého předmětu ukázány jako závislé na hodnotách (na "přístupech" či na "hledisku", nebo dokonce, jak by se řeklo později, na ideologiích), a orientovány na individuální, na historicky jedinečné a na kulturně relevantní. Velký důraz byl od II. vydání této knihy položen na hlubší rozlišení psychologického a logického přístupu k historicko-společenské látce. Knihu je možno chápat jako filozofické ospravedlnění německého historismu ve společenských vědách. Podle řady interpretů, jejichž stanovisko se zde pokoušíme poněkud oslabit, se zde Weber údajně inspiroval řešením otázky konstituce předmětu poznání na základě poznávacího zájmu, tj. na základě civilizační relevance ("kulturního významu") jednotlivých skutečností, a převzal pojmenování této procedury jako "vztahování k hodnotám" (Wertbeziehung). Důležitý byl i Rickertův výklad "individuální kauzality" (tj. takového kauzálního zapříčinění událostí, které na druhé straně nemá charakter zákona), jedinečných a specifických kauzálních řad a tzv. "historických center" (takovým je třeba Shakespearova tvorba pro dějiny divadla), které nám umožňují se v dějinách orientovat. Jak bude ještě ukázáno, obojí přístup Weber fakticky "rozpuštěl" ve svém pojetí "ideálního typu".

1. Novokantovství jako otázka geneze

Naši základní otázku, "do jaké míry je možné číst Weberovo dílo novokantovskými očima", je v první řadě možné chápat jako *otázku geneze díla* a to také znamená jako otázku jeho zařazení do onoho širokého proudu duchovního pohybu, který Američané nazývají "History of Ideas". Zde je možné vyjít z prostého zjištění, že podstatná část slovníku teorie vědy, který Weber používá ve svých metodologických analýzách, pochází právě dost jednoznačně z "bádenského" novokantovství, konkrétně od Heinricha Rickerta a částečně také od Emila Laska, G. Jellineka a také některých dalších. Tento Weberův filozofický původ nelze jistě podceňovat, i když na druhé straně existuje celá řada dokladů pro to, že Max Weber naplňoval novokantovskou terminologii poměrně novým a odlišným obsahem, který svými proměnami svůj původ přesahoval do té míry, že ho fakticky neutralizoval. - Jako příklad je možné uvést třeba Weberovu samozřejmou identifikaci pojmů "historický", "empirický" a "kauzální" [Weber 1973: 13, 112, 231, 262-263 atd.], jeho alternování pojmů "skutečnost" a "život" [Weber 1973: 171] nebo jeho minimální rozlišování mezi pojmem "skutečnost" jakožto bezprostřední formou danosti a mezi tímž pojmem jako označením předmětu zkoumání jeho vlastní tzv. "vědy o skutečnosti". To všechno neodpovídá zcela Rickertovu filozofickému založení "předmětu poznání". U Maxe Webera se mnohé z toho jen předpokládá anebo přijímá jako obecný vědecký statek té doby. Vědecký výkon Weberovy "vědy o skutečnosti" měl být filozoficky zajištěn jak s ohledem na své metodologické předpoklady, tak s ohledem na své pojmové a teoretické prostředky. Současné ale Weber zdůrazňoval naprosté vypojení filozofie z badatelského procesu vědy orientované na skutečnost a vůbec odmítal snahy o její dominanci nad disciplinami, tzn. usiloval o jednoznačné odpojení poznání ode všech ambicí morálního, metafyzického a náboženského charakteru, od ambicí, které, jak to kdysi zformuloval Max Scheler, jsou "transscientistní" [Scheler 1960: 430]. Ale vzdor

všemu, co jsme právě uvedli o Weberově úsilí maximálně zvědeckovat postupy společenských věd, naplňovat je novým obsahem a inovovat možnosti jejich sebereflexe, nebude asi jednoduché detailněji pochopit toto úsilí, porozumět jeho prostředkům, jako byl koncept "vztahování k hodnotám" (Wertbeziehung), pojmům jako "heterogenní kontinuum", "historické individuum", jeho badatelským ideím jako "hiatus irrationalis" mezi pojmem a skutečností, jeho snaze oddělit od sebe vědy o kultuře a vědy o přírodě, jeho diferencování mezi praktickými hodnotovými soudy a teoretickým "vztahováním k hodnotám" nebo konečně jeho pojetí metodologie jako vytváření pojmů, jestliže zároveň nebude ukázáno jejich rickertovské pozadí.

Byla to zvláště již zmíněná Rickertova kniha "Die Grenzen der Naturwissenschaftlichen Begriffsbildung", jejíž druhé vydání z roku 1902 Weber důkladně studoval a která bývá nejčastěji uváděna jako hlavní klíč, umožňující přístup k celku Weberova díla, ať už se v ní vidí základ vnitřního pouta jeho jednoty a konzistence, anebo jen východisko pro další Weberův teoretický vývoj. Existuje více prací, které se pokusily detailně analyzovat tuto novokantovskou filozofickou základnu Weberova pojetí metodologie a vědy, jakkoli každá z nich tuto základnu nakonec našla na jiném místě Rickertova systému. Například podle Alexandra von Schelltinga to měl být Rickertův koncept teorie vědy [Schellting 1934], u Dietera Henricha byla zdůrazněna Rickertovská konstrukce předmětu poznání [Henrich 1952] a nedávno se americký weberovský badatel Guy Oakes pokusil vyložit Weberovské problémy objektivity poznání ve vědách o kultuře a společnosti na folii Rickertova řešení objektivity hodnot a jejich absolutní platnosti [Oakes 1990]. Avšak prvním Weberovským interpretem, který systematicky usiloval o rozuzlení otázek Weberovské "vlivologie", byl už v roce 1922 Ernst Troeltsch ve své knize "Der Historismus und seine Probleme" [Troeltsch 1922]. Maxe Webera zde Troeltsch charakterizoval jako "apriorizujícího myslitele forem" - pod tento pojem byli u něho subsumováni vlastně všichni novokantovci, kteří směřovali k problematice věd o společnosti a dějinách - a jako "třetí hlavní postavu" bádanského novkantovství. Weber zde byl postaven hned a těsně vedle Wilhelma Windelbanda a Heinricha Rickerta. Pro Troeltsche byl tím myslitelem bádanského novkantovství, který "se v nejtěsnější návaznosti na Rickertovu logiku dějin... pokusil pozitivně přepracovat problémy, nadhozené Karlem Marxem" [Troeltsch 1922: 565, 160]. Troeltsch byl dále prvním, kdo rovněž poukázal na asymetrii objektivně existující mezi Weberovým novátorským výkonem v metodologii a mezi údajně velice tradičním způsobem práce v jeho vlastních empirických výzkumech, tedy mezi Weberovou teorií a jeho vlastní metodikou. Podle Troeltsche Weber v praxi postupoval zcela podobně "jako i jiní" v jeho době a jako oni pracoval "s názornými obrazy celku, s vnitřními kontinuitami a intuitivně formulovanými vývojovými souvislostmi", do nichž jsou "bytostně zaplétána individua" a jsou nucena v nich jednat, ať už pro své individuální zvláštnosti, nebo s ohledem na logiku celkové "souvislosti svých jednání", a která dokonce někdy mohou vystupovat zcela nezávisle na těchto souvislostech nebo dokonce "svévolně" [Troeltsch 1922: 568]. Mezi Weberovou teorií a badatelskou prací ve vlastním slova smyslu prý tedy existují jen minimální

vztahy a závislosti. Anebo, přesněji řečeno, Weber ve své reflexi vlastní empirické práce a při pokusu o formulaci svých závěrů pro teorii společenských věd sice použil jako komponenty určité části Rickertovy koncepce, a to způsobem, který je nepochybně možné považovat za její rozvinutí. Avšak výsledky tohoto rozvinutí, Weberovo "vědosloví", prý byly minimálně spoluúčastny ma Weberově empirii a minimální roli hrály také při interpretaci této empirie. Badatelská mnohostrannost Weberova díla a myšlení - jeho vědeckého výkonu se dovolávají jak historikové, tak sociologové, politologové, ekonomové a také filozofové - pak může být viděna v souvislosti s hlubším rozporem tohoto díla: v nezprostředkovanosti mezi Weberovou teoretickou, novokantovskými prostředky provedenou sebereflexí postupu společenské vědy a mezi jeho empirickým bádáním vůbec. Proti Troeltschovu klíčovému vyzdvižení Weberova filozoficky systematického novokantovství protestovalo ovšem poněkud dotčeně už bádenské novokantovství samotné, a to ústy svého tehdy vůdčího představitele H. Rickerta, který už ve dvacátých letech, v předmluvě ke třetímu a čtvrtému vydání své knihy "Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung" odmítl přiřazovat Webera k "bádenské škole". Považoval ho za výlučně empiricky orientovaného badatele. Weber je podle něj zakladatelem empirické vědy o kultuře, "která svým propojením dějin a systematiky neodpovídá žádnému z dosavadních metodologických schémat, čímž právě zároveň mohly být empirickému výzkumu otevřeny nové cesty" [Rickert 1928: xxiv].¹ Avšak filozoficky prý byl tento výkon zcela závislý. Metodologická možnost empirické vědy o kultuře byla Rickertovi jen "praktickým důkazem správnosti" a "krásného úspěchu" jeho vlastních "snah o objasnění logických základů veškeré historické vědy" [Rickert 1928: xxiv, též 263, pozn. 1]. Weber sám nikdy nepopíral, že se ve svých metodologických reflexích nechal novokantovstvím a zejména právě Rickertem ovlivňovat. Na začátku svého prvního a teoreticky pravděpodobně nejnáročnějšího metodologického pojednání "Roschers historische Methode" z roku 1903 Weber říká, že se jedná o pokus "vyzkoušet použitelnost a užitečnost myšlenek tohoto autora (totiž H. Rickerta - M. H.) pro metodologii našich disciplín" [Weber 1973: 7]. A asi o rok později Weber opakovaně zdůrazňuje: každý, kdo "zná práce moderních logiků, budu zde jmenovat jen Windelbanda, Simmela a pro naše účely speciálně Heinricha Rickerta, - ten okamžitě postřehne, že jsem na ně navazoval ve všem, co je možné považovat za podstatné" [Weber: 146]. Když čteme tuto Weberovu výpověď, nemělo by nám ale uniknout, že se zde k novokantovství hlásí badatel, který zároveň hovoří ze sebevědomé pozice vlastních vědeckých výsledků. Toto sebevědomí je ještě zřetelnější ve Weberových pozdějších projevech z doby dokončování dalších studií o Roscherovi a Kniesovi. V dopise své ženě tehdy napsal: "Rickerta mám za sebou. Je velmi dobrý, ale z větší části v něm nacházím to, co jsem si myslel sám, i když ne v tak logicky propracované formě. Námitky mám proti terminologii." [Weber 1926: 273]. Toto vědění, myšlenkově zpracované "v logicky ne tak propracované formě", tedy ono vědění, které vzniklo nezávisle na novokantovství, je ovšem třeba "vydestilovat" z prací mladého Webera, zejména

¹) Zde cituji podle 5. vyd. Tübingen 1928. Jinak jsem pracoval s 2. vyd., které měl k dispozici Weber.

z jeho habilitačního spisu "Die Römische Agrargeschichte und ihre Bedeutung für das Staats- und Privatrecht" [Weber 1891]. Weber se zde ve zcela konkrétních badatelských kontextech snaží prokázat důležitost logicky konzistentní formulace hypotéz a jejich plodnost pro postupy empirickohistorického výzkumu. Zaměstnával ho zde zejména problém možností formulace historických "zákonitostí". Pokusil se je vyložit jako "tendence", které mohou být "kříženy tendencemi lokálně silnějšími" [Weber 1891: 4]. Pomocí této formulace chtěl Weber objasnit rozpory, které až příliš často vznikají mezi faktickým průběhem událostí a mezi jejich na základě znalosti tzv. historických zákonitostí očekávaným průběhem. Ony tendence vývoje, jejichž stupeň prosazení je podle Webera "vždy lokálně odlišný", byly v této práci nazvány "ideálními obrazy". Weber přitom poprvé zdůraznil, že v té čisté podobě, jak jsou vypracovány, se "v realitě nikde neobjevují" [Weber 1891: 266], protože jsou vlastně jen badatelskou konstrukcí. Jednoznačně se zde jedná o formulaci, kterou je možné použít také pro charakteristiku pozdějšího "ideálního typu". Pokusíme-li se tedy shrnout zhruba odpověď na naši otázku po genezi díla Maxe Webera, pak bude znít asi tak, že filozofický a metodologický výkon novokantovství je zde sice nepominutelný, ale zároveň a přinejmenším stejnou roli hrály Weberovy zájmy čistě empirické. Tomu také odpovídá onen vnitřní rozpor celého díla: na jedné straně stojí nesmírný badatelský výkon v oblasti dějin práva, sociálních dějin, sociologie ekonomie a sociologie náboženství, a dokonce i dějin hudby; ale všechny tyto práce zároveň implicitně obsahují také mnoho metodologických podnětů nebo dokonce přímo metodologických tezí, které na druhé straně Weber mohl zobecňovat - byť za pomoci novokantovské logiky - ve svém úsilí o metodologicko teoretické oboru, jak je to provedeno v jeho vědosloví, a které - jak se zdá - na onu první, empirickou část, navazuje časově i obsahově.

2. Novokantovství jako folie originality

Naši otázku z nadpisu lze za druhé chápat jako *otázku po jedinečném a specifickém přínosu* díla a po jeho samostatném synchronním významu. Pak je možné ukazovat, že právě to, co je zde nejspecifičtější, vzniklo nezávisle na novokantovství, anebo dokonce možná přímo proti němu, a že na něm platí nezávisle. V určitém smyslu se zde vlastně jedná o radikalizaci onoho Troeltschem zjištěného rozdílu mezi způsobem bádání a reflexí. Ono Weberovo osvojení novokantovského diskursu teorie vědy pak může být viděno ve svém jen dodatečném, ba dokonce ve svém jen instrumentálním charakteru. Naši otázku by pak bylo možné reformulovat asi takto: není nejvlastnějším a nejpůvodějším úmyslem přijetí tohoto diskursu pokus filozoficky promyšleným, logicky propracovaným a všeobecně akceptovaným "úředním jazykem" [Oakes 1990: 13] tehdejší teorie vědy vyjádřit a pojednat právě ty nové metodologické problémy, na které Weber narazil ve své vlastní badatelské práci? Přitakáme-li této otázce, pak tím současně oslabíme postavení novokantovství ve Weberově díle a zproblematizujeme také jeho poznávací hodnotu i metodologický význam. S něčím takovým se často setkáváme ve formalistických aktualizacích Webera (založených většinou novopozitivisticky anebo na analýze jazyka), které poměrně jednostranně vyzvedají jeho řešení

problematiky objektivitu a oproštěnosti od hodnocení (Wertfreiheit) a tu pak interpretují nikoli v kontextu celého Weberova "vědosloví", ale spíše směrem k současnému pojetí objektivitu empirických věd. Jako příklad je zde možné uvést článek Hanse Alberta "Der Werturteilsproblem im Lichte der logischen Analyse" [Albert 1956]. Weberova intence řešit otázku hodnotících soudů v kontextu jeho vlastního pojetí "vědy o skutečnosti" (a to vlastně znamená: s ohledem na specifika jeho pojetí vědy o zkušenosti) a jako otázku specifické formy vnitřní racionality metody této vědy, byla Albertem transponována na rovinu osamostatněné metavědy a proto ukázána jako jen jedno - jakkoli důležité - z mnoha historicky předchůdných potvrzení této metavědy. Jiné interpretace tohoto typu se Weberovy metodologické úvahy pokoušejí osamostatnit vůči zbytku díla, a tak v něm postulovat primát empirie. Zde by bylo možné uvést jako příklad práce Thomase Burgera, Carl Gustava Hempela, Fridricha H. Tennbrucka a ještě řady dalších [Burger 1976; Hempel 1960; Tenbruck 1959], kteří Weberovo vědosloví považují za překonané anebo za nadbytečné. Třeba podle F. Tennbrucka nám Weberova metodologie jako celek údajně "nemá věcně už co říct" [Tenbruck 1959: 625]. S podobným postojem se setkáváme také ve slavné knize Reinharda Bendixe "Max Weber. An Intellectual Portrait" [Bendix 1964]. Zcela ponechány stranou zde byly jak Weberova metodologie, tak jeho vědosloví. Bendix vykládá Weberovu sociologii realisticky, jako pouhou dodatečnou teoretizaci odrazu "pozitivně" daných skutečností a jeho metodologii redukuje na více či méně tradiční metody interpretace látky, která je nám dána samozřejmým a neproblematickým způsobem. Základními pojmy této metodologie jsou pojmy jako "strukturální a funkcionální vysvětlení", "typologická zjednodušení", "srovnávací strukturní analýzy" atd. [Bendix 1964: 208-215]. Zdá se, že všechny tyto pokusy, které se snaží problematizovat nebo dokonce zcela nechat stranou novokantovské vlivy u Webera, jsou vedeny dobrým úmyslem, že toto dílo je třeba zachránit před jeho filozofickou kompromitací. V pozadí tohoto přístupu se pak velmi často setkáváme s neotřesitelným přesvědčením o rozkladu filozofického a metodologického významu novokantovství, který je prý možné konstatovat od konce dvacátých let. Otázky platnosti Weberova díla a jeho významu jsou tak ovšem jednostranně zpochybněny a zjednodušeně redukovány jen na otázky jeho původu a jeho geneze. A na druhé straně se tak zastírá paradox Weberovy emancipace sociologie vůči historiografii a filozofii, totiž skutečnost, že Weberovo pojetí vědy, rozhodně vylučující každou filozofii, je možné pochopit pouze a jedinečně v její genezi z filozofie novokantovské [Beier 1969: 53].

Totéž platí i o Weberově pojetí nejzákladnějších komponent jeho obecné metodologie společenských věd, především o otázce *konstituce předmětů* těchto věd, předmětů, které mají být vědou poznávány, poněvadž jsou poznání hodné. Weber k tomu říká: "Bez konce valí se proud nezměrného dění věčnosti vstříc. Stále znova a jinak zabarveny tvoří se kulturní problémy, které hýbou lidmi. Pohyblivým pak zůstává i okruh toho, co z onoho vždy stejně nekonečného proudu dění pro nás dostává smysl a význam, co se stává historickým individuem" [Weber 1973: 184]. Rickertovo tzv. "Wertbeziehung" čili "vztahování k hodnotám" jakožto konstitutivní princip předmětu zde má řešit podvojnou otázku, a sice za prvé, co

má být nahlíženo jako vědecky relevantní skutečnost, a - za druhé, podle jakých principů, jakými procedurami má být tato vědecky relevantní skutečnost z onoho nekonečného proudu dění odfiltrována, jak může být pro vědecké poznání konstituována. A Weber hned odpovídá: "Do onoho chaosu vnáší řád pouze ta okolnost, že v každém případě má pro nás význam a je pro nás zajímavá vždy jen určitá část individuální skutečnosti, poněvadž jen ona je ve vztahu k hodnotovým ideám kultury, se kterými ke skutečnosti přistupujeme" [Weber 1973: 178]. To, co zde chce Weber vlastně zdůraznit, je východisko jeho "vědy o skutečnosti" v předvědeckém, kulturou neseném rozhodnutí o tom, co je pro poznání důležité. Ve "vztažení k hodnotám" se proto nemůže jednat o žádnou svévoli vůči skutečnosti, aniž by se jednalo o nějaký pouhý subjektivní idealismus, jen ze sebe sama konstruující svůj předmět. Weber vždy zdůrazňoval tu stránku kulturního významu, jímž minulá kultura působí na kulturu následující. V tom zůstával věren Rickertovi a jeho pojmu tzv. "historických center", v proudu dění se ukazujících výrazných událostí, jedinečných osobností, paradigmatických struktur atd., které nám jaksi samy, svým nepřehlédnutelným významem umožňují se v dějinách orientovat. Z oné faktické jedinečnosti dějinného a společenského světa s jejich bohatstvím událostí a faktů, s jejich stálou změnou a sebeproměňováním, a z faktu, že jejich třídění a případně i hierarchizace jsou závislé na hodnotách, které jsou - znovu zdůrazňuji: na rozdíl od Rickerta - v poslední instanci subjektivní, vyvozuje Weber zásadní důsledek: je třeba přistoupit na bytostnou pluralitu všech možných historických, resp. sociologických perspektiv a kladení otázek. Anebo, chcete-li to formulovat postmoderním jazykem dnešní doby: unitaristické pojetí vědy i unitaristické pojetí světa, usilující o jeho jediný výklad, a opírající se o filozofické metanarace, jsou nemožné a nepřipustné. Požadavek otevřenosti vědy a plurality jejích přístupů je nejzřetelněji vidět na jeho "historizaci historiografie", totiž na závislosti historiografie na "hodnotových ideách vládnoucích vědci a jeho době". Tato historizace historiografie roste z uvědomění dějinnosti - a to také samozřejmě znamená z uvědomění relativity - svých vlastních poznatků. Proto platí: historické a společenské vědy vůbec nesmí být chápány jako postupné a pozvolné přibližování k absolutní pravdě, ale spíše jsou bytostně "jen" bádáním, výzkumem, které svůj předmět konstituuje z různých předpokladů a vidí v různých kontextech. To, co je dáno ve zkušenosti, Weber jednoduše nepřijímá beze všeho, nýbrž snaží se ohledat podmínky poznání, které samy o sobě nemají zkušenostní charakter. Zde Weber přímo ztělesňuje demokratický potenciál pluralistických, relativistických a antiunitaristických sebepochopení vědy.

Druhá hlavní komponenta Weberova pochopení metody a metodologie spočívá v požadavku *komunikace* mezi subjekty, kterým jde o vědecké poznání. Zde je kritérium racionality přístupu ke skutečnosti vyjádřeno pojmem "*oproštění od hodnocení*" (*Wertfreiheit*). Má umožnit intersubjektivní demonstraci poznání a kontrolu na fóru vědy. To se zdá Weberovi o to důležitější, že toto fórum, totiž vědecká komunita oboru, která zároveň vystupuje jako argumentativní koexistence jednotlivých odborníků, se mu zdá ohrožena ztrátou společné půdy, rozpadem společné skutečnosti, a sice právě v důsledku onoho shora analyzovaného relativismu, oné "dvojí nekonečnosti výzkumu". V situaci

nekonečnosti skutečnosti i nekonečnosti hledisek vědecká komunita nesmí propadnout libovůli. Jinak řečeno: jestliže se pro nás historická a společenská skutečnost v poznání konstituuje prostřednictvím "vztažení k hodnotám", které nemohou být dány absolutně, protože neexistuje žádný pevný, transcendentní řád světa a hodnot, ale které jsou věcí naší kultury a rozhodnutí, pak musí také "oproštění od hodnocení" plnit podvojnou funkci: a) musí korigovat "empirické látkozroutství" (Stoffhuberei), totiž "naivní sebeklam odborníka, který nedbá na to, že od počátku to byly ideje hodnot, s nimiž nevědomky přistupuje ke své látce, a jejichž silou z absolutní nekonečnosti vyzvedl nepatrný díl jako to, o co se mu jedinečně jedná v jeho zkoumání [Weber 1973: 181], b) zároveň ale musí také korigovat každé "smyslozroutství" (Sinnhuberei) - můžeme-li použít tento novotvar pro Weberovo vyjádření odporu ke každému prázdnému "mlácení" smyslu - tzn. jednoduché a nereflektované směřování vědeckého poznání se světonázorovými soudy. To první je Weberovou kritikou "uhlířského pozitivismu", to druhé kritikou každého pokusu o intervenci ideologie a světonázoru do vědy. Obecná filozofická souvislost konceptu "oproštění od hodnocení" je pak dále podtržena Weberovými historickými analýzami vývoje vědy a jejího různého "smyslu" v různých historických údobích, které mají dokázat, že víra v hodnotu vědecké pravdy není žádným - jak Weber říká - "přírodním faktem", ale že je produktem určité kulturní konstelace.

A konečně třetí (a nejznámější) komponentou Weberovy metodologie je řešení otázky *konstrukce pojmů*, umožňujících poznání. Jedná se o tvorbu tzv. "ideálních typů", které mají umožnit přechod od různotvárnosti a rozmanitosti empirických faktů a fenoménů, od kontingence pouhé empirické současnosti a následnosti jevů k teorii o těchto faktech a fenoménech. "Ideální typ" právě jako "konstruovaný" pojem má sloužit jinému pojetí vědy a jejího pokroku: "Nikoli věcné souvislosti předmětů, nýbrž *myšlenkové* souvislosti problémů leží v základech badatelské oblasti vědy: kde se novou metodou jde po novém problému a jsou tak odkryty pravdy, které otevírají nová a významná hlediska, tam vzniká nová věda" [Weber 1973: 166]. Ideální typy zde nejsou žádným vyjádřením substanciálních pravd dějin a o dějinách, jsou pouze badatelskými hypotézami, umožňujícími orientovat se v empirické látce a navzájem srovnávat určitá fakta, procesy a společenské konstelace. Avšak nikoli každý konstruovaný pojem je "ideálním typem", ale jen takový, který splňuje ony shora uvedené nároky Weberova pojetí vědy a metodologie, tzn. který zajišťuje konstituci předmětů poznání a zároveň je i zárukou komunikace mezi poznávacími subjekty.

3. Novokantovství jako interpretační klíč

Moji otázku po novokantovských obsazích Weberova díla je možné za třetí a v návaznosti na dosud řečené chápat také jako hledání východiska, případně jako *hledání strukturotvorného principu* Weberova intelektuálního vývoje. Dílo může být jednak ukázáno jako něco statického, jako obsahová, teoreteticko metodologická jednota, spočívající na "extrapolaci naprosto rozpracované koncepce" (srv. [Henrich 1952: 5]). Ale zároveň může být dílo viděno z hlediska své neúplnosti a své vnitřní rozpolcenosti, spíše jako ona shora naznačená cesta od novokantovské

teorie poznání k sociologii jakožto empirické vědě o skutečnosti [Beier 1969: 1]. Dokonce i když vnitřní vývoj od konkrétního historicko empirického výzkumu směrem k "vědoslovi" budeme pozorovat jako něco lineárního, i zde se nakonec dostaneme k bodu, kde budeme muset brát v úvahu novokantovské formulace problému. To se např. týká také právě pojednaného pojmu "ideálního typu", o kterém už H. Rickert poznamenal, že se v procesu Weberova intelektuálního vývoje obsahově proměnil. Z individualizujícího zobrazení konkrétního jednotlivého dění v dějinách nebo společnosti, tedy z pojetí víceméně kompatibilního s novokantovstvím, se stal prostředkem, o němž Weber doufal, že jeho pomocí bude moci vyjádřit obecné souvislosti sociálního a kulturního života vůbec [Rickert 1926: 228]. "Historický materiál zde slouží" - říká Rickert na jiném místě s ohledem na Weberovy pozdější práce (konkrétně měl na mysli "Wirtschaft und Gesellschaft") - "jen jako příklad a stává se z něj exemplář rodu pro obecné pojmy. Jeden a týž badatel tedy jednu a tutéž látku vědecky zachycuje logicky rozdílným způsobem" [Rickert 1928: 263, pozn. 1]. Ale i tam, kde Weber opouští půdu individualizující vědy o kultuře a postupuje "generalizujícím" způsobem, snaží se to Rickert vidět v návaznosti na novokantovství. Údajně proto, "poněvadž vzhled do logické struktury skutečně existujících empirických věd je možné získat pouze tím postupem, který jsme už předtím navrhli. Vychází-li se z věcných rozdílů v materiálu nebo zastavíme-li se vůbec u "přírody" a "ducha", pak je zcela nemožné se k logickým problémům společenských věd vůbec jen přiblížit" [Rickert 1928]. Nemělo by se tedy jen hovořit o tom, že si Weber osvojil nějaké Rickertovy ideje, ale je třeba spíše ukázat, jak byly tyto ideje přeinterpretovány a jakým směrem byly rozvinuty. I zde je možné odkázat ke starým Troeltschovým analýzám. Weber od Rickerta kromě "všeobecných teoreticko poznávacích základů převzal" v úplnější podobě pouze "historicko metodologickou teorii o konstituci historického předmětu". Rickertovu "filozofii dějin, vytváření objektivitu prostřednictvím vztahu na platný systém absolutních hodnot" [Rickert 1902: 389] Weber rozhodným způsobem odmítl, poněvadž v tom právem viděl propojení vzájemně naprosto odlišných úloh, a byl přesvědčen, že objektivitu je možné získat prostřednictvím nezaujaté analýzy obsahu smyslu a prostřednictvím přísného kauzálního srovnání procesů, které jsou s tímto smyslem spojeny" [Rickert 1902: 566]. V návaznosti na logiku Johna Stuarta Milla a zvláště v návaznosti na Johannese von Kriesa a Gustava Radbrucha nahradil Weber Rickertovo učení o individuální kauzalitě - které, jak známo, je učením o kauzálním zapříčinění takového psychického, sociálního či historického dění, jehož zákonitosti se obecně nedají formulovat, - teorií o "objektivních možnostech a adekvátních příčinách" tohoto dění, která umožňuje nejen rozumět, ale i vysvětlovat toto dění na základě analogie s jinými, bezpečně analyzovanými motivačními souvislostmi. Tím chtěl Weber umožnit ohled na ony "lokální poruchy a na křížení" různých historických tendencí a tak také brát ohled na specifiku kauzálních vztahů v každém jednotlivém případě, pro jejichž kontinuitu je přese všechno třeba nalézt kauzální souvislost. Gerhard Wagner a Heinz Zipprrian duchaplně ukázali, že kontrafaktická logika (tj. logika typu "co by bylo, kdyby...") této teorie je absolutně nesjednotitelná s koncepcí Rickertovou [Wagner, Zipprrian 1985]. Rovněž Weberovo zdůraznění sociologického způsobu vidění bylo teoreticky důležitější, než by si byl Rickert s to

vůbec představit. Sociologie zde rozhodně nebyla jen formou převyprávění nějakého historického materiálu, nýbrž důležitým prostředkem historického poznání, který umožňoval, aby se z jedinečných procesů kauzálně geneticky odvozovaly složitější a komplexnější útvary. Pomocí své ideálně typické metody mohl Weber vypracovat jednu zcela zvláštní vrstvu pojmů, které charakterizují a porovnávají rozličné historické stupně a tendence, individua a vztahy, a přitom nejsou ani generalizující, ani individualizující v rickertovském smyslu. E. Troeltsch je charakterizoval jako pojmy "relativně nomotetické a relativně idiografické."² Zcela jedinečnou roli při jejich konstrukci hraje vědecká fantazie badatele, který vychází od jasných fakt a vyhledává na základě analogie s podobnými situacemi jejich pravděpodobné zapříčinění i jejich vývojové možnosti. Aktualita a hodnota poučení, získaného poznáním z dějin nebo odlišných společností, tak získává zcela novou kvalitu. Zde se tedy zřetelně ukazují jiné, od novokantovství odlišné způsoby přístupu k předmětu. Nepochybně velkou roli v tomto novém konceptu hrálo také zvolna se prosazující a rostoucí sebepochopení sociologie, jak bylo vyjádřeno v nejrůznějších metodologických sporech té doby. Byl to například tzv. "Lamprechtsstreit" o postavení, hodnotě a o poznávacím potenciálu sociologie v dějepisectví a o poměr mezi sociologickým viděním větších a obecnějších celků a mezi tehdejší historiografií, orientovanou většinou na narativitu událostí a porozumění jejich historické individualitě, tj. jejich jedinečné neopakovatelnosti. Sociologické, s "psychologickými" a "kolektivními" tendencemi pracující zobrazení dějin, jak ho prezentoval Karl Lamprecht a zejména jeho žáci (např. K. Breysig), mělo historikům umožnit, aby používali všeobecných pojmů a hovořili o zákonitostech vývoje společnosti nebo dokonce o pokroku. Tento spor, za jehož vítěze bývá považována historiografie, jejímž hlavním mluvčím ve sporu byl G. von Bellow, nakonec vedl k naprostému oddělení sociologie od historiografie, v níž rozhodujícím způsobem přispěl k ochuzujícímu prosazení politických dějin a dějin státu na úkor dějin sociálních. Ještě větší roli hrál tzv. "první spor o metody" v německé politické ekonomii mezi Gustavem von Schmollerem a Carlem Mengerem. Také zde byl, zcela obecně řečeno, problém vztahu mezi historickým a logickým (respektive teoretickým) řešením v souvislosti s vymežováním východiska (počátku) společenskovědního poznání a s výslovným důrazem na jeho propojení s otázkou platnosti tohoto poznání. Schmoller problém pojal jako otázku přechodu od historického k logickému, od empirického k teoretickému. S ohledem na tzv. "individuální totalitu" skutečnosti, na její nepřehlédnutelné bohatství, pak Schmoller nárokoval úplnost zkušenosti. Tu však není v současnosti s to dosáhnout. Schmollerův spontánní dogmatismus poznání, víra v neproblematičnost přechodu od zkušenosti k teorii, zde byly limitovány pouze budoucností, v níž bude možné naši zkušenost kompletovat, "totalizovat" a kdy dojde k plné shodě mezi skutečností a pojmem. Stanovisko druhého hlavního představitele tohoto sporu, Carla Mengera, jehož význam pro Weberovo pojetí "ideálního typu" ukázal už před lety F. H. Tenbruck, spočívalo ve zdůraznění relevance teoretického

² Jen na okraj zde budiž poznamenáno, že není zcela pravda, když autoři tvrdí, že "tento moment zatím zůstal v sekundární literatuře zcela nepovšimnut". I v tomto případě - jako i jinde - to byl E. Troeltsch, kdo na něco takového upozornil.

(abstraktního). Menger se zaměřil na rozdíly mezi "nomotetickým" zkoumáním vyhledávajícím zákony a mezi historickým zkoumáním jedinečné neopakovatelnosti událostí, formuloval je jako metodologický rozdíl a "teoretické pojmy pojal jako zákony o skutečnosti, které určují neproměnlivost nadosobních elementů" [Tenbruck 1959: 610]. Pro Weberovo rozvinutí těchto problémů byla velice důležitá také jeho badatelská zkušenost s historismem, právě který se Menger snažil odmítnout. Otázka po vztahu mezi pojmem a skutečností mohla být proto pojata jako historicky se proměňující současnost obou, pojmu i skutečnosti, jako současnost, jejíž jednota se stále znova obnovuje a konstituuje vědeckými výkony jednotlivých badatelů. Právě toto přesvědčení o zásadní historizaci všeho vědění znemožnilo, aby Weber přistoupil na Rickertovu pozici absolutní platnosti hodnot. Současně už nemohl nadále platit ani Rickertův nerelativistický pluralismus vidění skutečnosti. Mohl však platit jeho koncept "heterogenního kontinua", přesvědčení o fakticky nevyčerpatelné mnohotvárnosti skutečnosti. Přítakání hodnotám Weber pojal jako čistě osobní a subjektivní rozhodnutí uskutečňující se ovšem v určité kulturní situaci a třeba i proti ní. V této souvislosti se proto hovoří o jeho "heroickém skepticismu", který přijímá čistě osobní odpovědnost za platnost těch hodnot, které mají založit a orientovat možnost našeho poznání a které byly zároveň ve své absolutní platnosti dějinami zásadně relativizovány [Troeltsch 1922: 580].

Hledání odpovědi na naši úvodní otázku po vztahu Weberova pojetí vědy k novokantovství se ukazuje vlastně jen jako pokus o takovou interpretaci díla, která je umožňuje aktuálně vtáhnout do současných diskusí o "postempirické" povaze vědy, o popperovské revoluci, nadřazující ve fallibistickém přesvědčení pojem svobody nad pojem pravdy, a o povaze moderny vůbec. Weberovo pojetí poznání totiž implikuje bytostnou parciálnost veškerého poznání a jeho fundamentální relativitu, současně však také implikuje pluralitu možných hledisek, která teprve rozhodují o tom, co je vůbec možné vědecky tematizovat. Nekonečnosti předmětů poznání zde odpovídá nekonečnost možností poznání. Dějinný a společenský svět zde nemá žádnou pevnou, zformovanou a ohraničenou podobu a tvar, není to žádný kosmos, ve kterém by vládly provždy poznatelné objektivní zákonitosti, nýbrž je to chaos, nekonečné "heterogenní kontinuum", které může poznání otevřít, ale nikoli vyčerpat. Klíčem jsou hlediska, založená ve "vztažení k hodnotám", tj. - moderně řečeno - klíčem jsou badatelské hypotézy. A to také znamená: každá zkušenost je už předem impregnována našimi hledisky a teoriemi. Weberova rezignace na poznání historických a filozofických substancí a zákonitostí znamená současně rezignaci na představu o možnosti jediné a výlučně správného, pravého a pravdivého způsobu poznání, který by bylo možné nějak vydestilovat ze skutečnosti. Pozitivně vyjádřeno: o jednom a tomtéž předmětu mohou existovat dokonce protikladné teorie, přičemž tyto teorie se navzájem nevylučují, ale jejich komplementarita a soutěž se stávají předpokladem dalšího postupu poznání.

MILOŠ HAVELKA je vědeckým pracovníkem Ústavu pro teorii a historii vědy ČSAV. Zabývá se problematikou sociální filozofie a obecné teorie společnosti. V současné době pracuje na grantu "Věda a kultura".

Literatura

- Albert, H. 1956. "Der Werturteilsproblem im Lichte der logischen Analyse." *Zeitschrift für gesamte Staatswissenschaft* : 410-439.
- Beier, H. 1969. *Vom Erkenntnistheorie zur Wirklichkeitswissenschaft*. Münster.
- Bendix, R. 1964. *Max Weber. Das Werk*. München.
- Burger, T. 1976. *Max Weber. Theory of Concept Formation: History, Laws and Ideal Types*. Durham: Duke University Press.
- Hempel, C. G. 1980. "Typologische Methoden in der Sozialwissenschaften," in *Logik der Sozialwissenschaften*, Hrsg. E. Topitsch. Koenigsstein.
- Henrich, D. 1952. *Die Einheit der Wissenschaftslehre Max Webers*. Tübingen.
- Oakes, G. 1990. *Grenzen kulturwissenschaftlicher Begriffsbildung*. Frankfurt am Main.
- Rickert, H. 1902. *Die Grenzen der Naturwissenschaftlichen Begriffsbildung*. 2. Aufl. Tübingen.
- Rickert, H. 1926. "Max Weber und seine Stellung zur Wissenschaft." *Logos* 15: 224-240.
- Rickert, H. 1928. *Die Grenzen der Naturwissenschaftlichen Begriffsbildung*. 5. Aufl. Tübingen.
- Scheler, M. 1960. *Gesammelte Werke*, Bd. 8. Bern und München.
- Schelling, A. von 1934. *Max Webers Wissenschaftslehre*. Tübingen.
- Tenbruck, F. 1959. "Die Genesis der Methodologie Max Webers." *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 11: 573-630.
- Troeltsch, E. 1922. *Der Historismus und seine Probleme*. Tübingen.
- Wagner, G., H. Zipprian 1985. "Methodologie und Ontologie: Zum Problem kausaler Erklärungen bei Max Weber." *Zeitschrift für Soziologie* 14: 115-130.
- Weber, Mariane 1926. *Max Weber. Ein Lebensbild*. Tübingen.
- Weber, Max 1891. *Die Römische Agrargeschichte und ihre Bedeutung für das Staats- und Privatrecht*. Stuttgart.
- Weber, Max 1973. *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*. Tübingen.

Summary

The question formulated in the title of the paper has various understandings: 1) as a question concerning the origin of Max Weber's work and the inclusion of his basic theses into the history of ideas; 2) as a question dealing with the specific contribution of Weber's whole conception, his methodologically innovative power; and 3) finally as a search to find out the structural principles of Weber's works and its interpretative key. The neokantian discourse of the theory of science is here conceived only as a foil enabling to exhibit distinctions and differences to Weber. Using some material from the period of Weber (the Works of Ernest Troeltsch, the methodological discussion in German historiography and political economy - Lamprecht, von Bellow, Rachfahl, Breysig, von Schmoller and Carl Menger), the topic intends to reveal that there are some differences between Weber's own research work and his theory of social cognition. Weber's "neokantianism" has an "additional" character in that it only allowed ex post to formulate in a logically elaborated language according to the theory of sciences of the period (accepted at this time?) in question. With his own specific discourse, Weber answered some quite novel problems with which he was confronted in his own empirical research. Weber's most important methodological performance distinguishes him as the emancipator of the theory of sociology and respectively, of historiography from their dependency on philosophy and their "opening" to modern pragmatism and pluralism. Taking into account these circumstances an interpretation of his basic categories ("Wertfreiheit", "Wertbeziehung", "Idealtypus") is outlined.

Weber's conception of knowledge implies that all knowledge is essentially partial and fundamentally relative as well as being endowed with plural points of view which determine what can be made a matter of scientific enquiry. Infinity in the field of objects open to knowledge finds its counterpart in the infinity of possible knowledges. The historical and social world do not have any solid, shaped and limited appearance and form. It is not a cosmos ruled by absolute knowledgeable objective laws; rather it is a chaos, an infinite "heterogeneous continuum" which can be opened by knowledge but never exhausted. The keys for it are the points of view, founded in "relation to values", i.e. - in a modern idiom - the keys are the research hypotheses. And so it means: Each experience is inherently impregnated by our points of view and our theories. Weber's abandonment of historical knowledge and philosophical substances and laws simultaneously implies he abandoned the idea of a possible one only correct and true way of knowledge supposedly distilled out of reality. To put it positively: there can even be mutually contradictory theories of one and the same object, which do not exclude one another, but allow their complements and competition to become presuppositions for the future advancement of knowledge.